द्वितीयः पाठः

अल्पानामपि वस्तूनां संहतिः कार्यसाधिका

0872CH02

कानिचन मित्राणि विद्यालयस्य ग्रीष्मावकाशे पुण्यक्षेत्रदर्शनाय देवभूमिम् उत्तराखण्डम् अगच्छन्। तदानीं वर्षारम्भकालः आसीत्। सर्वेऽपि गौरीकुण्डनामकं स्थानं प्राप्तवन्तः। यदा ते श्रीकेदारक्षेत्रम् आरोहन्तः आसन् तदा लक्ष्यप्राप्तेः पूर्वं वेगेन वृष्टिः आरब्धा। सहसा सर्वत्र अन्धकारः प्रसृतः। नद्याः तीव्रजलवेगेन सेतुः भग्नः। पर्वतस्खलनं सञ्जातम्। सर्वेऽपि उच्चस्वरेण अक्रन्दन् ईश्वरं प्रार्थयन्त च 'हे भगवन्! रक्ष अस्मान् रक्ष' इति। सर्वेषाम् अधैर्यं दृष्ट्वा नायकः सुधीरः सर्वान् सांत्वयन् प्रेरयन् च अवदत् –

नायकः – अयि भोः मित्राणि! अस्मिन् विपत्काले वयं धैर्यम् अवलम्ब्य कमपि उपायं चिन्तयामः।

दिनेशः – (सविषादम्) अरे भ्रातः! किं वदसि? अस्माकं मृत्युः एव सन्निकटे अस्ति। एवं चेत् कथम् उपायः चिन्तनीयः?

नायकः – मित्र! विषादं मा कुरु। यदा वृष्टिः शान्ता, वातावरणं च स्वच्छं भविष्यति तदा वयं सम्भूय सेतुं, मार्गं च निर्माय पुनः स्वलक्ष्यं प्रति गमिष्यामः।

© NCERT not to be republished

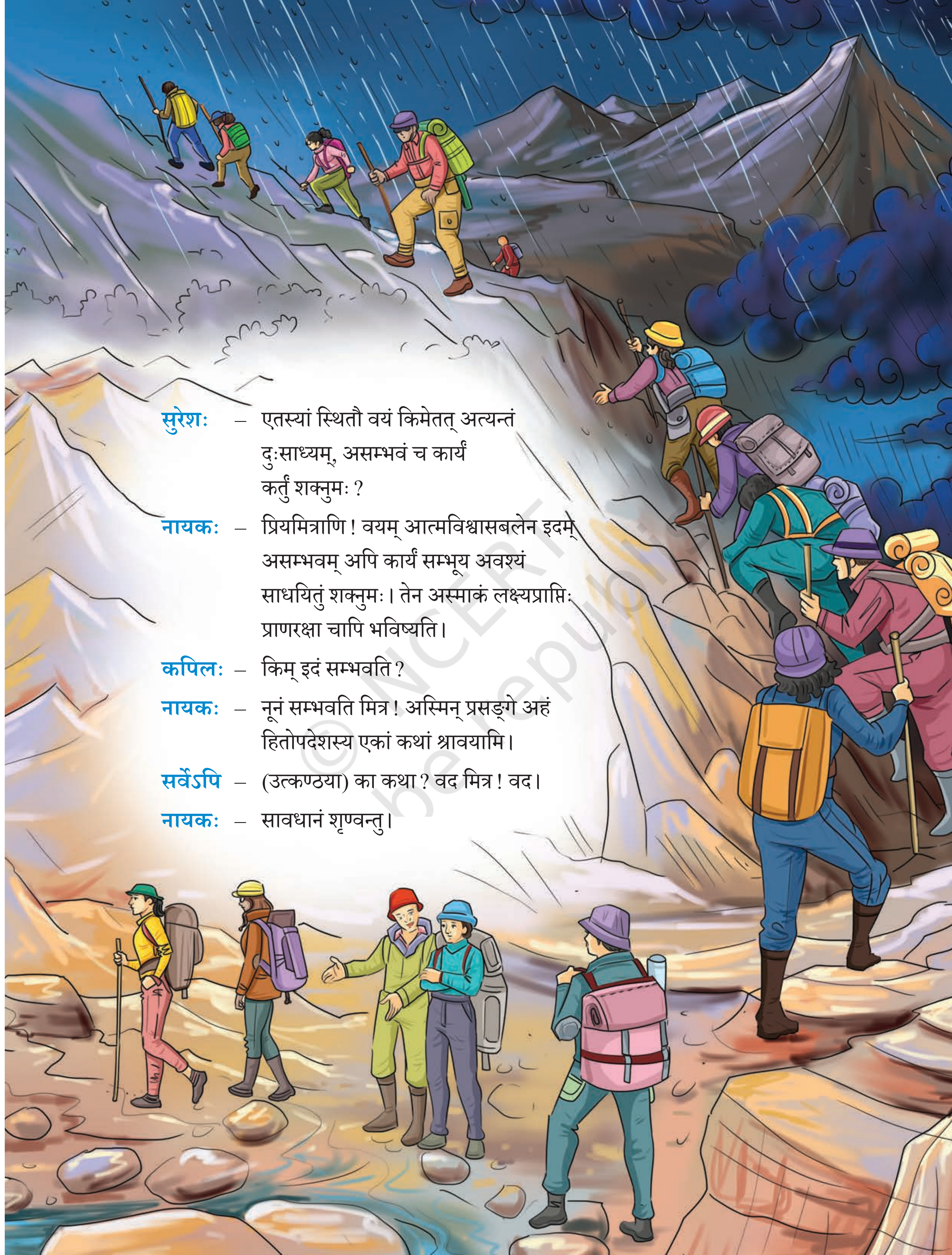

सुरेशः – एतस्यां स्थितौ वयं किमेतत् अत्यन्तं दुःसाध्यम्, असम्भवं च कार्यं कर्तुं शक्नुमः ?

नायकः – प्रियमित्राणि ! वयम् आत्मविश्वासबलेन इदम् असम्भवम् अपि कार्यं सम्भूय अवश्यं साधयितुं शक्नुमः। तेन अस्माकं लक्ष्यप्राप्तिः प्राणरक्षा चापि भविष्यति।

कपिलः – किम् इदं सम्भवति ?

नायकः – नूनं सम्भवति मित्र ! अस्मिन् प्रसङ्गे अहं हितोपदेशस्य एकां कथां श्रावयामि।

सर्वेऽपि – (उत्कण्ठया) का कथा ? वद मित्र ! वद।

नायकः – सावधानं शृण्वन्तु।

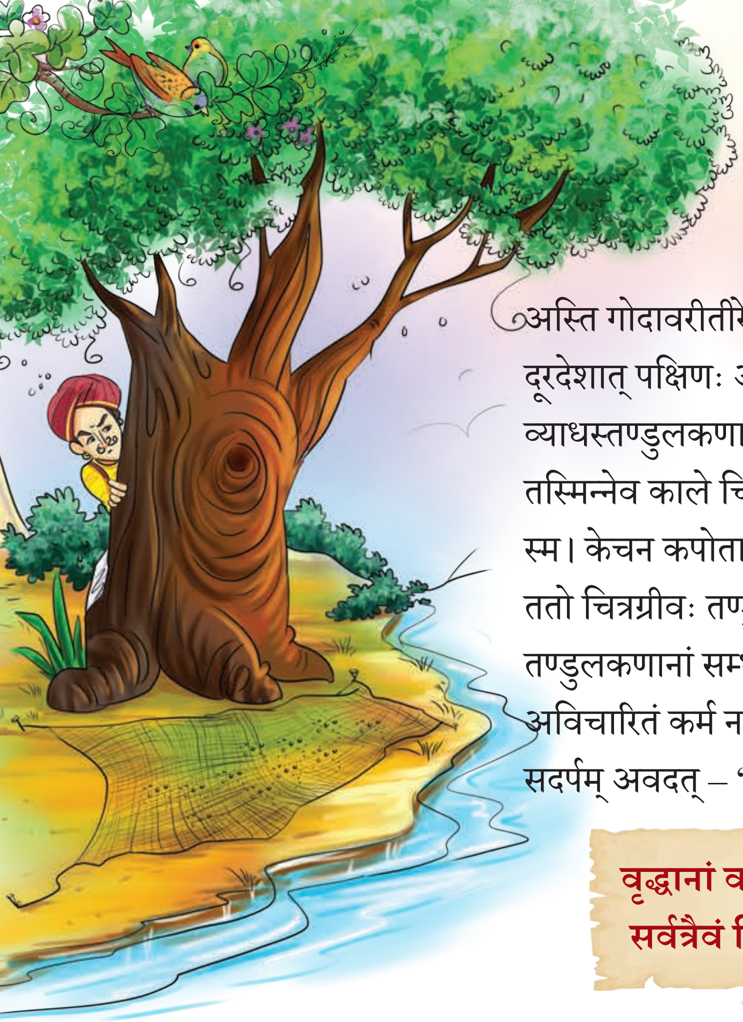

अस्ति गोदावरीतीरे एको विशालः शाल्मलीतरुः। तत्र प्रतिदिनं दूरदेशात् पक्षिणः आगत्य निवसन्ति स्म। अथ कदाचित् तत्र कश्चिद् व्याधस्तण्डुलकणान् विकीर्य जालं विस्तीर्य च प्रच्छन्नो भूत्वा स्थितः। तस्मिन्नेव काले चित्रग्रीवनामा कपोतराजः सपरिवारः आकाशमार्गे गच्छति स्म। केचन कपोताः वनमध्ये तण्डुलकणान् अवलोक्य लोभाकृष्टाः अभवन्। ततो चित्रग्रीवः तण्डुलकणलुब्धान् कपोतान् अवदत् – "कुतोऽत्र निर्जने वने तण्डुलकणानां सम्भवः तद् निरूप्यताम्। कश्चिद् व्याधोऽत्र भवेत्। सर्वथा अविचारितं कर्म न कर्तव्यम्।" एतद्वचनं श्रुत्वा कश्चित् कपोतः सदर्पम् अवदत् – "आः किमर्थम् एवमुच्यते?

वृद्धानां वचनं ग्राह्यमापत्काले ह्युपस्थिते।
सर्वत्रैवं विचारे तु भोजनेऽप्यप्रवर्तनम्॥ १॥"

तस्य वचनं श्रुत्वा चित्रग्रीवस्य च अवज्ञां कृत्वा सर्वे कपोताः भूमौ अवतीर्य तण्डुलकणान् भोक्तुं प्रवृत्ताः।

अनन्तरं ते सर्वे तेन जालेन बद्धाः अभवन्। ततो यस्य वचनात् कपोतास्तत्र बद्धास्तं सर्वे तिरस्कुर्वन्ति स्म।

इदं दृष्ट्वा चित्रग्रीवः अवदत् – "अयम् अस्य दोषो न। अनागतविपत्तिं को वा ज्ञातुं समर्थः। अतोऽस्मिन् विपत्काले अस्माभिः अस्य तिरस्कारम् अकृत्वा कश्चन उपायश्चिन्तनीयः। यतोहि विपत्काले विस्मयः एव कापुरुषलक्षणम्। सत्पुरुषाणां लक्षणं तु —

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा,
सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः।
यशसि चाभिरुचिर्व्यसनं श्रुतौ
प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम्॥ २॥"

© NCERT
be republished

अतोऽधुना अस्माभिः धैर्यमवलम्ब्य प्रतीकारश्चिन्त्यताम्। प्रियमित्राणि ! लघूनाम् अपि वस्तूनां संहतिः कार्यसाधिका भवति इति नीतिवचनं लोकसिद्धम्। अतः अस्माभिः सर्वैः एकचित्तीभूय जालमादाय उड्डीयताम्।"
एवं विचार्य सर्वे पक्षिणः जालमादाय उत्पतिताः।

अनन्तरं स व्याधः सुदूरात् जालापहारकान् तान् अवलोक्य पश्चात् अधावत् परं तस्य दृष्टिपथात् दूरं गतेषु पक्षिषु स व्याधो निवृत्तः। अथ व्याधं निवृत्तं दृष्ट्वा कपोताः उक्तवन्तः – "स्वामिन्! किमिदानीं कर्तुम् उचितम्?" चित्रग्रीव उवाच – "प्रियकपोताः! अस्माकं मित्रं हिरण्यको नाम मूषकराजः गण्डकीतीरे चित्रवने निवसति। सोऽस्माकं पाशान् दन्तबलेन छेत्स्यति।" एतत् आलोच्य सर्वे हिरण्यकस्य विवरसमीपं गताः। हिरण्यकश्च सर्वदा अनिष्टशङ्कया शतद्वारं विवरं कृत्वा निवसति। ततो हिरण्यकः कपोतानाम् अवपातभयात् चकितस्तूष्णीं स्थितः। चित्रग्रीव उवाच – "सखे हिरण्यक! किम् अस्माभिः सह न सम्भाषसे?" ततो हिरण्यकस्तद्वचनं प्रत्यभिज्ञाय आनन्देन त्वरया बहिः निःसृत्य अब्रवीत् – "आः! पुण्यवान् अस्मि, मम प्रियसुहृत् चित्रग्रीवः समायातः।"

© NCERT not to be republished

पाशबद्धान् कपोतान् दृष्ट्वा सविस्मयं क्षणं स्थित्वा अवदत् – "सखे! किमेतत्?" चित्रग्रीवोऽवदत् – "सखे! एतद् अस्माकं विचारहीनतायाः फलम्।" तत् श्रुत्वा हिरण्यकः चित्रग्रीवस्य बन्धनं छेत्तुं सत्वरम् उपसर्पति। तदा चित्रग्रीवोऽवदत् – "मित्र! मा मा एवम्। पूर्वं मदाश्रितानाम् एतेषां पाशान् छिनत्तु, पश्चात् मम।" एतदाकर्ण्य हिरण्यकः प्रहृष्टमनाः पुलकितः सन् अब्रवीत् – "साधु मित्र! साधु। अनेन आश्रितवात्सल्येन त्वं त्रैलोक्यस्यापि स्वामित्वं प्राप्तुं योग्योऽसि।" ततो हिरण्यकः स्वमित्रैः सह सर्वेषां कपोतानां बन्धनानि छिनत्ति स्म। सर्वे कपोताः पाशविमुक्ताः अभवन्। सहर्षं पुनः उड्डीय आकाशमार्गेण गच्छन्तः सर्वे कपोताः राजानं चित्रग्रीवं प्रशंसन्ति – "भवतः नीतिशिक्षया नायकधर्मेण च वयं सर्वे सुरक्षिताः। धन्याः वयम्"।

कथां श्रावयित्वा नायकः सर्वान् सम्बोधयति – "मित्राणि! आपद्ग्रस्ताः कपोताः बुद्धिबलेन संघटनसामर्थ्येन च आत्मसंरक्षणं कृतवन्तः। तर्हि किमर्थं वयं संघटिताः भूत्वा आत्मसंरक्षणं कर्तुं न शक्नुमः?" नायकस्य प्रेरकवचनैः उत्साहिताः सर्वेऽपि भयं शोकं सन्देहं च विहाय सेतुनिर्माणकार्ये संलग्नाः जाताः। भगीरथप्रयत्नैः सेतुनिर्माणं कृत्वा तैः स्वीयप्राणाः अन्येषां च प्राणाः संरक्षिताः।

© NCERT not to be republished

वयं शब्दार्थान् जानीमः

शब्दः	अर्थः	हिन्दी	English	मातृभाषया अर्थं लिखत
भग्नः	नष्टः	टूट गया	Broke Down	
अक्रन्दन्	रुदन्ति स्म	रोये	They cried	
सविषादम्	चिन्तापूर्वकम्	विषाद पूर्वक	with sadness	
सम्भूय	मिलित्वा	मिलकर	Together	
तरुः	वृक्षः	पेड़	Tree	
व्याधः	लुब्धकः	व्याध	Hunter	
तण्डुलकणान्	तण्डुललवान्	चावल के दानों को	Rice grains	
विकीर्य	विकिरणं कृत्वा	बिखेर कर	Having scattered	
विस्तीर्य	विस्तृतं, विस्तरणं कृत्वा	फैलाकर	Having spread	
प्रच्छन्नः	गुप्तः	छिपा हुआ	Stood Secretly	
चित्रग्रीवनामा	चित्रग्रीवः नाम यस्य	चित्रग्रीव नाम का	Named Chitragriva	
प्रतीकारः	प्रतिविधानम्	उपाय	Remedy	
अविचारितम्	अचिन्तितम्	चिन्तन किये बिना	Not thought of	
अवतीर्य	अवतरणं कृत्वा (नीचैः आगत्य)	उतर कर	Having descended	
अवलोक्य	दृष्ट्वा	देख कर	Having seen	
अप्रवर्तनम्	अप्रवृत्तिः	न लगना, प्रवृत्त न होना	No inclination	
प्रवृत्ताः	निरताः	लगे हुए	Engaged/ engrossed	
अवलम्ब्य	आश्रित्य	अश्रित होकर	Having depended on	
एकचित्तीभूय	एकमनसा	एक चित्त होकर	With united mind	
कापुरुषलक्षणम्	कुत्सितपुरुषाणां चिह्नम्	कायर पुरुषों का लक्षण	Signs of a coward	

© NCERT not to be republished

शब्दः	अर्थः	हिन्दी	English	मातृभाषया अर्थं लिखत
तिरस्कुर्वन्ति	अनादरं कुर्वन्ति	तिरस्कार करते हैं	Reject	
विस्मयः	आश्चर्यम्	आश्चर्य	Amazement	
विक्रमः	अतिपराक्रमः	अत्यधिक शक्ति युक्त	Valour	
उत्पतिताः	उड्डयनं कृतवन्तः	उड़ गए	Flew away	
चिन्त्यताम्	चिन्तनीयः	चिन्तन करना चाहिए / सोचिए	Should be thought	
आलोच्य	विचार्य	अच्छी तरह विचार कर	Having analysed	
पाशान्	बन्धनानि	बन्धनों को	Captivity	
प्रत्यभिज्ञाय	ज्ञात्वा	जानकार, समझकर	Having recognized	
त्वरया	शीघ्रम्	शीघ्र	Hurriedly, Quickly	
निःसृत्य	निर्गत्य	निकल कर	Coming out	
मे	मम	मेरा	Mine	
छिनत्तु	छेदनं कुरु	काट दे	(you) Cut	
आकर्ण्य	श्रुत्वा	सुनकर	Having heard	
प्रहृष्टमनाः	आनन्दितमनाः	प्रसन्न मन वाला	Gleeful (person)	
पुलकितः	रोमाञ्चितः	प्रफुल्लित होकर	Excited	
सत्वरम्	त्वरया सह	अति शीघ्र	Quickly	
उपसर्पति	समीपम् आगच्छति	निकट आता है	Approaches near	
आश्रितवात्सल्येन	शरणम् आगतानां कृते स्नेहभावेन	शरण में आए हुए के प्रति प्रेम से	Affection towards people who have taken shelter	
आशङ्क्य	शङ्कां कृत्वा	शङ्का करके	Having doubted	
अवज्ञा	तिरस्कारः	निन्दा	Disrespect	

© NCERT not to be republished

अत्र इदम् अवधेयम्

ल्यप्-प्रत्ययः

यत्र एकस्याः क्रियायाः समाप्तेः अनन्तरम् उत्तरक्रिया भवति तत्र पूर्वकालिके क्रियाव्यवहारे धातोः क्त्वाप्रत्ययः भवति। तत्रैव यदि धातोः पूर्वं किमपि उपसर्गादिपदं भवति तर्हि क्त्वा-प्रत्ययस्थाने ल्यप् भवति। ल्यप्-प्रत्यये य-मात्रम् अवशिष्यते। क्त्वा-ल्यप्-प्रत्ययान्तानि पदानि अव्ययानि भवन्ति। अस्य वाक्येषु प्रयोगः क्त्वा-प्रत्ययवत् भवति।

यथा – तण्डुलकणान् अवलोक्य (अव + लोक् + ल्यप्) कपोतान् प्रति आह।
धैर्यम् अवलम्ब्य (अव + लम्ब् + ल्यप्) प्रतीकारः चिन्त्यताम्।

विसर्गसन्धिः

- यत्र विसर्गात् परं चकारः अथवा छकारः भवति तत्र विसर्गस्य स्थाने शकारः भवति।

  यथा – कः + चित् = कश्चित्। प्रतीकारः + चिन्त्यताम् = प्रतीकारश्चिन्त्यताम्।
  देवदत्तः + छलेन = देवदत्तश्छलेन।

- यत्र विसर्गात् परं तकारः अथवा थकारः भवति तत्र विसर्गस्य स्थाने सकारः भवति।

  यथा – चकितः + तूष्णीम् = चकितस्तूष्णीम्। नीतिः + तावत् = नीतिस्तावत्।

- यदि विसर्गात् पूर्वम् अकारः परं च वर्गस्य तृतीयवर्णः, चतुर्थवर्णः, पञ्चमवर्णः तथा ह य व र ल इत्येतेषु कोऽपि वर्णः भवति तर्हि अकारस्य विसर्गस्य च (अः) स्थाने ओकारो भवति।

  यथा – हिरण्यकः + नाम = हिरण्यको नाम। ततः + हिरण्यकः = ततो हिरण्यकः।
  व्याधः + निवृत्तः = व्याधो निवृत्तः।

- यदि विसर्गात् पूर्वं पश्चात् च अकारः भवति तत्र पूर्वतनस्य अकारस्य स्थाने विसर्गस्य च (अः) स्थाने ओकारः भवति।

  यथा – कुतः + अत्र = कुतोऽत्र।
  हितः + अपि = हितोऽपि।
  सः + अस्माकं = सोऽस्माकम्।

© NCERT not to be republished

अधः प्रदत्तानि ल्यप्-प्रत्ययान्तानि पदानि ध्यानेन पठत अवगच्छत च —

लट्-लकारक्रिया	प्रकृति-प्रत्ययविभागः	ल्यबन्तरूपम्	विवरणार्थः	ल्यप्प्रत्यय-पदघटितानि वाक्यानि
आगच्छति	आ + गम् + ल्यप्	आगत्य/आगम्य	आगमनं कृत्वा	छात्रः विद्यालयम् आगत्य संस्कृतं पठति।
आनयति	आ + नी + ल्यप्	आनीय	आनयनं कृत्वा	सः ग्रन्थालयात् ग्रन्थम् आनीय पठति।
उत्तिष्ठति	उत् + स्था + ल्यप्	उत्थाय	उत्थानं कृत्वा	सुरेशः प्रातः उत्थाय मातापितरौ नमति।
प्रणमति	प्र + नम् + ल्यप्	प्रणम्य/ प्रणत्य	प्रणामं कृत्वा	शिष्यः गुरुं प्रणम्य ग्रन्थं पठति।
उपकरोति	उप + कृ + ल्यप्	उपकृत्य	उपकारं कृत्वा	सज्जनः दुःखितजनान् उपकृत्य मोदते।
निर्दिशति	निर् + दिश् + ल्यप्	निर्दिश्य	निर्देशं कृत्वा	अध्यापकः चित्रं निर्दिश्य पाठयति।
निश्चिनोति	निस् + चि + ल्यप्	निश्चित्य	निश्चयं कृत्वा	छात्रः ध्येयं निश्चित्य अध्ययनं करोति।
विस्मरति	वि + स्मृ + ल्यप्	विस्मृत्य	विस्मरणं कृत्वा	अहं पुस्तकं विस्मृत्य आगतवान्।
परिष्करोति	परि + कृ + ल्यप्	परिष्कृत्य	परिष्कारं कृत्वा	छात्रः व्याकरणेन भाषां परिष्कृत्य वदति।
आरभते	आ + रभ् + ल्यप्	आरभ्य	आरम्भं कृत्वा	श्वः आरभ्य अहं योगासनानि करिष्यामि।
स्वीकरोति	स्वी + कृ + ल्यप्	स्वीकृत्य	स्वीकारं कृत्वा	माता वस्तूनि स्वीकृत्य आगच्छति।
विलिखति	वि + लिख् + ल्यप्	विलिख्य	लेखनं कृत्वा	शिक्षकः सुधाखण्डेन श्लोकं विलिख्य पाठयति।
प्रक्षालयति	प्र + क्षल (क्षालि) ल्यप्	प्रक्षाल्य	प्रक्षालनं कृत्वा	माता वस्त्रं प्रक्षाल्य आपणं गच्छति।
अपकरोति	अप + कृ + ल्यप्	अपकृत्य	अपकारं कृत्वा	दुर्जनः सज्जनम् अपकृत्य गच्छति।

© NCERT not to be republished

अभ्यासात् जायते सिद्धिः

१. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् एकपदेन उत्तरं लिखतः

(क) मित्राणि ग्रीष्मावकाशे कुत्र गच्छन्ति? – उत्तराखण्डम्

(ग) कः सर्वान् प्रेरयन् अवदत्? सुधीरः

(ङ) कपोतराजस्य नाम किम्? चित्रग्रीवः

(छ) विपत्काले विस्मयः कस्य लक्षणम्? कापुरुषस्य

(झ) चित्रग्रीवः हिरण्यकं कथं सम्बोधयति? सखे हिरण्यक !

(ख) सर्वत्र कः प्रसृतः? अन्धकारः

(घ) कः हितोपदेशस्य कथां श्रावयति? सुधीरः

(च) व्याधः कान् विकीर्य जालं प्रसारितवान्? तण्डुलकणान्

(ज) चित्रग्रीवस्य मित्रं हिरण्यकः कुत्र निवसति? गण्डकीतीरे । चित्रवने

(ञ) पूर्वं केषां पाशान् छिनत्तु इति चित्रग्रीवः वदति? मदाश्रितानाम्

Sukhvinder Kumar

२. पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत—

(क) यदा केदारक्षेत्रम् आरोहन्तः आसन् किम् अभवत्? यदा छात्राः केदारक्षेत्रम् आरोहन्तः आसन् तदा वेगेन वृष्टिः आरब्धा । सर्वत्र अन्धकारः प्रसृतः । नद्याः तीव्रजलवेगेन सेतुः भग्नः ।

(ख) सर्वे उच्चस्वरेण किं प्रार्थयन्त? – सर्वे उच्चस्वरेण प्रार्थयन्त – 'हे भगवन्! रक्ष अस्मान् रक्ष' इति ।

(ग) असम्भवं कार्यं कथं कर्तुं शक्यते इति नायकः उक्तवान्? आत्मविश्वासबलेन असम्भवम् अपि कार्यम् सम्भूय अवश्यं कर्तुं शक्यते ।

(घ) निर्जने वने तण्डुलकणान् दृष्ट्वा चित्रग्रीवः किं निरूपयति? "कुतोऽत्र निर्जने वने तण्डुलकणानां संभवः। तद् निरूप्यताम्। कश्चिद् व्याधोऽत्र भवेत्। सर्वथा अविचारितं कर्म न कर्तव्यम्।"

(ङ) किं नीतिवचनं प्रसिद्धम्? – लघूनाम् अपि वस्तूनां संहतिः कार्यसाधिका भवति इति नीतिवचनं लोकप्रसिद्धम्

(च) व्याधात् रक्षां प्राप्तुं चित्रग्रीवः कम् आदेशं दत्तवान्? — व्याधात् रक्षां प्राप्तुं चित्रग्रीवः कपोतान् आदेशं दत्तवान्।

(छ) हिरण्यकः किमर्थं तूष्णीं स्थितः? — हिरण्यकः कपोतानाम् अवपातभयात् चकितः तूष्णीम् स्थितः

(ज) पुलकितः हिरण्यकः चित्रग्रीवं कथं प्रशंसति? — हिरण्यकः अवदत्- "साधु मित्र! साधु! अनेन आश्रितवात्सल्येन त्वं त्रैलोक्यस्य अपि स्वामित्वं प्राप्तुम् योग्यः असि।"

(झ) कपोताः कथं आत्मरक्षणं कृतवन्तः? — कपोताः बुद्धिबलेन संघसामर्थ्येन च आत्मरक्षणं कृतवन्तः।

(ञ) नायकस्य प्रेरकवचनैः सर्वेऽपि किम् अकुर्वन्? – नायकस्य प्रेरकवचनैः सर्वे भयं, शोकं संदेहं च विहाय सेतुनिर्माणे संलग्नाः जाताः।

३. अधोलिखितानि वाक्यानि पठित्वा ल्यप्-प्रत्ययान्तेषु परिवर्तयत —

(क) छात्रः कक्षां प्रविशति। संस्कृतं पठति। .... छात्रः कक्षां प्रविश्य संस्कृतं पठति ....।

(ख) भक्तः मन्दिरम् आगच्छति। पूजां करोति। .... (आगत्य)

(ग) माता भोजनं निर्माति। पुत्राय ददाति। .... (निर्माय)

(घ) सुरेशः प्रातः उत्तिष्ठति। देवं नमति। .... उत्तिष्ठ्य

(ङ) रमा पुस्तकं स्वीकरोति। विद्यालयं गच्छति। .... स्वीकृत्य

(च) अहं गृहम् आगच्छामि। भोजनं करोमि। .... (आगत्य)

(छ) तण्डुलकणान् विकिरति। जालं विस्तारयति। .... (विकीर्य)

(ज) व्याधः तण्डुलकणान् अवलोकते। भूमौ अवतरति। .... (अवलोक्य)

४. उदाहरणानुसारम् उपसर्गयोजनेन क्त्वा-स्थाने ल्यप्-प्रत्ययस्य प्रयोगं कृत्वा पदानि परिवर्तयत —

सम्, आ, उप, उत्, वि, प्र

(क) छात्रः गृहं गत्वा भोजनं करोति। .... छात्रः गृहम् आगत्य (आ+गम्+ल्यप्) भोजनं करोति ....।

(ख) माता वस्त्राणि क्षालयित्वा पचति। .... प्रक्षाल्य (प्र+क्षाल्+ल्यप्)

(ग) शिक्षकः श्लोकं लिखित्वा पाठयति। .... विलिख्य (वि+लिख्+ल्यप्)

(घ) रमा स्थित्वा गीतं गायति। .... उत्थाय (उत्+स्था+ल्यप्)

(ङ) शिष्यः सर्वदा गुरुं नत्वा पठति। .... प्रणम्य (प्र+नम्+ल्यप्)

(च) लेखकः आलोचनं कृत्वा लिखति। .... संस्कृत्य (सम्+कृ+ल्यप्)

© NCERT not to be republished

५. पाठे प्रयुक्तेन उपयुक्तपदेन रिक्तस्थानं पूरयत—

(क) सर्वैः एकचित्तीभूय ....जालमादाय.......... उड्डीयताम्।

(ख) जालापहारकान् तान् ....सुदूरात् अवलोक्य.......... पश्चाद् अधावत्।

(ग) अस्माकं मित्रं ....हिरण्यको.......... नाम मूषकराजः गण्डकीतीरे चित्रवने निवसति।

(घ) हिरण्यकः कपोतानाम् ....अवपातभयात्.......... चकितस्तूष्णीं स्थितः।

(ङ) यतोहि विपत्काले ....विस्मयः.......... एव कापुरुषलक्षणम्।

६. पाठे प्रयुक्तेन ल्यप्प्रत्ययान्तपदेन सह उपयुक्तं पदं योजयत—

(क) विकीर्य
(ख) विस्तीर्य
(ग) अवतीर्य
(घ) अवलोक्य
(ङ) एकचित्तीभूय
(च) प्रत्यभिज्ञाय

जालम्
जालापहारकान्
उड्डीयताम्
तद्वचनम्
भूमौ
तण्डुलकणान्

७. समासयुक्तपदेन रिक्तस्थानं पूरयत—

(क) गण्डक्याः तीरम् = ...गण्डकीतीरम्.... तस्मिन् = ...गण्डकीतीरे....

(ख) तण्डुलानां कणाः = ...तण्डुलकणाः.... तान् = ...तण्डुलकणान्....

(ग) जालस्य अपहारकाः = ...जालापहारकाः.... तान् = ...जालापहारकान्....

(घ) अवपाताद् भयम् = ...अवपातभयम्.... तस्मात् = ...अवपातभयात्....

(ङ) कापुरुषाणां लक्षणम् = ...कापुरुषलक्षणम्.... तस्मिन् = ...कापुरुषलक्षणे....

८. सार्थकपदं ज्ञात्वा सन्धिविच्छेदं कुरुत—

(क) इत्याकर्ण्य = ...इति.... + ...आकर्ण्य....।

(ख) चित्रग्रीवोऽवदत् = ...चित्रग्रीवः.... + ...अवदत्....।

(ग) बालकोऽत्र = ...बालकः.... + ...अत्र....

(घ) धैर्यमथाभ्युदये = ...धैर्यम्.... + ...अथ.... + ...अभ्युदये....

(ङ) भोजनेऽप्यप्रवर्तनम् = ...भोजने.... + ...अपि.... + ...अप्रवर्तनम्....

© NCERT not to be republished

(च) नमस्ते = नमः + ते

(छ) उपायश्चिन्तनीयः = उपायः + चिन्तनीयः

(ज) व्याधस्तत्र = व्याधः + तत्र

(झ) हिरण्यकोऽप्याह = हिरण्यकः + अपि + आह

(ञ) मूषकराजो गण्डकीतीरे = मूषकराजः + गण्डकी + तीरे

(ट) अतस्त्वाम् = अतः + त्वाम्

(ठ) कश्चित् = कः + चित्

योग्यताविस्तरः

ग्रन्थपरिचयः

प्रस्तुतः पाठः हितोपदेशग्रन्थस्य मित्रलाभप्रकरणात् स्वीकृतः। अस्य ग्रन्थस्य लेखकः पण्डितः नारायणशर्मा अस्ति। अस्मिन् ग्रन्थे मूल्ययुक्तानां, नीतियुक्तानां च वचनानां, सुभाषितानां, कथानां च सङ्ग्रहः अस्ति। अतः अयं ग्रन्थः संस्कृतसाहित्ये अत्यन्तं समाद्रियते। अस्मिन् ग्रन्थे चत्वारि प्रकरणानि सन्ति – (१) मित्रलाभः (२) सुहृद्भेदः (३) विग्रहः (४) सन्धिः इति। अस्य अध्ययनेन छात्रः नीतिविद्यायां संस्कृतभाषायां च निपुणो भवति।

अल्पानामपि वस्तूनां संहतिः कार्यसाधिका।
तृणैर्गुणत्वमापन्नैर्बध्यन्ते मत्तदन्तिनः॥ (*हितोपदेशः १.३६*)

पदच्छेदः – अल्पानाम् अपि वस्तूनाम् संहतिः कार्य-साधिका। तृणैः गुणत्वम् आपन्नैः बध्यन्ते मत्त-दन्तिनः।

अन्वयः – अल्पानाम् अपि वस्तूनां संहतिः कार्य-साधिका। गुणत्वम् आपन्नैः तृणैः मत्त-दन्तिनः बध्यन्ते।

भावार्थः – स्वल्पानां, निर्बलानामपि वस्तूनां संहतिः अर्थात् सङ्घः, समुदायः लक्ष्यसिद्धौ सहायिका भवति। यथा – घाससमूहेन निर्मितरज्जुद्वारा गजेन्द्रा अपि बद्धाः भवन्ति।

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः।
यशसि चाभिरुचिर्व्यसनं श्रुतौ प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम्॥ (*हितोपदेशः १.३२*)

© NCERT not to be republished

पदच्छेदः – विपदि धैर्यम् अथ अभ्युदये क्षमा सदसि वाक्-पटुता युधि विक्रमः। यशसि च अभिरुचिः व्यसनम् श्रुतौ प्रकृति-सिद्धम् इदम् हि महात्मनाम्।

अन्वयः – अथ विपदि धैर्यम्, अभ्युदये क्षमा, सदसि वाक्-पटुता, युधि विक्रमः, यशसि अभिरुचिः, श्रुतौ व्यसनं च इदं हि महात्मनां प्रकृति-सिद्धं भवति।

भावार्थः – महापुरुषाणाम् एतत् आचरणं स्वभावसिद्धमेव भवति। यत्किमपि भवेत् ते विपत्काले धैर्यमवलम्ब्य समस्यापरिहारविषये प्रयत्नं कुर्वन्ति। सम्पत्तौ उन्नतौ च ते सर्वान् उपकुर्वन्ति। सभायां ते कौशलेन भाषणं कुर्वन्ति। युद्धे ते पराक्रमं शौर्यं च दर्शयन्ति। यशोविषये ते अभिरुचिं प्रदर्शयन्ति। शास्त्रविषये च ते अनुरागं प्रकटयन्ति।

परियोजनाकार्यम्

१. पाठात् अधोलिखितानां क्रियापदानां प्रयोगकौशलं ज्ञात्वा तत्समानानि अन्यानि वाक्यानि रचयत —

तिरस्कुर्वन्ति, क्रियताम्, निवसति, आह, छेत्स्यति, सम्भाषसे, अब्रवीत्, उपसर्पति, युज्यते

यथा – तिरस्कुर्वन्ति – दुर्जनाः सज्जनं तिरस्कुर्वन्ति ।

(क) ....

(ख) ....

(ग) ....

(घ) ....

(ङ) ....

(च) ....

(छ) ....

(ज) ....

२. अनया कथया वयं स्वजीवने कां शिक्षां स्वीकर्तुं शक्नुमः इति अधिकृत्य कक्षायां परिचर्चां कुर्वन्तु।

© NCERT not to be republished